

ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਂਡ ਆਨਲਾਈਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਕਲਾਸ : ਬੀ. ਏ. (ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਯੁੱਧਨੀਤੀ ਅਧਿਐਨ)-I

ਪੇਪਰ : ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਵਿਧ ਪੱਖ

ਸਮੈਸਟਰ ਪਹਿਲਾ

ਮੀਡੀਅਮ : ਪੰਜਾਬੀ

ਯੂਨਿਟ : 2

ਪਾਠ ਨੰ.

2.1 : ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗਬਾਜ਼ੀ (**Guerilla Warfare**)

- (a) ਜਨਮ, ਸਿਧਾਂਤ, ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- (b) ਜਵਾਬੀ ਗੁਰੀਲਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ

2.2 : ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ, ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਕਲਪ, ਕਾਰਜ ਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ (Psychological Warfare)

2.3 : ਜੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਤ - I

- (i) ਅਗਵਾਈ (Leadership)
- (ii) ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Discipline)
- (iii) ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Motivation)

2.4 : ਜੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਤ-II

- (i) ਮਨੋਬਲ (Morale)
- (ii) ਡਰ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ (Fear and Panic)

2.5 : ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ - I

2.6 : ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ - II

Website : www.pbiddle.org

ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗਬਾਜ਼ੀ
(Guerilla Warfare)

- 2.1.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
- 2.1.2 ਭੂਮਿਕਾ
- 2.1.3 ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
- 2.1.4 ਸਵੈ-ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.1.5 ਮਾਓ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਦੇ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਸਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ
- 2.1.6 ਸਿੱਟਾ
- 2.1.7 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.1.8 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ
- 2.1.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

2.1.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਪੜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਿਖਾਕੇ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਇੱਥ ਛੋਟਾ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਯੁੱਧ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.1.2 ਭੂਮਿਕਾ

ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਨੂੰ 'ਛਾਪਾਮਾਰ ਯੁੱਧ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਥਕਾ ਕੇ ਜੰਗ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਕਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰੂਸ, ਚੀਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਵਿੱਚ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਮਲਾਇਆ ਅਤੇ ਕੀਨੀਆ ਵਿੱਚ ਛਾਪਾਮਾਰ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੈਨਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਟੁਕੜੀ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਵਾਂਗ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਆ ਜਾਣਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ

ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਉੱਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਛੁਪਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਨੂੰ 'ਪਹਾੜੀ ਚੂਹਾ' ਆਖਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਸਲਦਾਰ ਸਿਸਟਮ ਸਮੇਂ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਉੱਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਛਿਪ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੇ ਜੰਮ ਕੇ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਤੇ ਅਚਾਨਕ ਪਿਛੇ ਦੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਖਾਦ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਲੁੱਟ ਖਸ਼ੋਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੰਗਬਾਜ਼ੀ ਸਪੇਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾਈਆਂ। ਸਪੇਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਲਾਇਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ, ਸਮਾਨ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁਟਦੇ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਮਾਉ-ਸੇ-ਤੁੰਗ (**Mao-Tse-Tung**) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਏ ਗਏ।

ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਬਾਰੇ ਕਈ ਸੈਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਡੀ.ਕੇ. ਪਾਲਿਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਪੀ.ਐਸ.ਭਗਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਅਸੀਂ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲੋਂ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਜੰਮ ਕੇ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਲੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸਗੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਤੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਲਾਈਨ ਤੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਲੁੱਟ ਖਸ਼ੋਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲੁਕਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਛਾਪਾਮਾਰ ਯੁੱਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਛਾਪਾਮਾਰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸੰਗਠਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕ ਕਾਫ਼ੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕ ਦੇ ਅੱਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛਾਪਾਮਾਰ ਯੁੱਧ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਛਾਪਾਮਾਰ ਦੀ ਸਥਾਈ

1. ("Guerilla movement is essentially is a violent movement from within a country against established authority-Guerilla tactics, therefore, are based on 'hit and run' raids on columns and detachments, fading away when confronted by the main force" Lt. Gen. P.S. Bhagat)

ਸੈਨਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛਾਪਾਮਾਰ ਯੁੱਧ ਦੀ ਤੀਜੀ ਅਵਸਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਠੋਸ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਪੂਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਹਮਲਾ ਛਾਪਾਮਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਈ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਰਨਲ ਪੀ.ਐਸ. ਭਗਤ ਅਨੁਸਾਰ “ਗੁਰੀਲਾ ਅੰਦੋਲਨ ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਹੋਣ।”

ਛਾਪਾਮਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਛਾਪਾਮਾਰ ਜੰਗ-ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਹੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਛਾਪਾਮਾਰ ਜੰਗ ਮਹੱਤਵਹੀਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਛਾਪਾਮਾਰ ਜੰਗ ਛੇਤੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :-

2.1.3 ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ :-

ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲੜਨ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦਲੇਰ ਸਿਵਿਲੀਅਨ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਲੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1. ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ (Geographical Knowledge)

ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੜ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਾੜੀ, ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਾ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਨਦੀਆਂ, ਪਹਾੜਾਂ, ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਚੱਪੇ-ਚੱਪੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਲੜਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਉੱਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁੱਡਾਂ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਛੁਪ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ (People's Cooperation)

ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਲੜ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਚੀਨ ਦੇ ਮਾਉ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਉ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਨੂੰ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਜਨਤਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਸੂਸੀ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਣ ਲਈ ਸ਼ਰਣ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਜਨਤਾ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਜੰਗੀ ਚਾਲਾਂ ਲਈ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਹੀ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਕੱਲੇ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

3. ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Mobility)

ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਤੇ ਪਿਛੇ ਦੀ ਜਾਂ ਘਾਤ ਲਗਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੰਮ ਕੇ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਲੜਦੇ ਅਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਤਾਂ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਿਸਲਦਾਰ ਸਿਸਟਮ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ।

ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਹਲਕੇ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਹਥਿਆਰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲਿਜਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਜੇਕਰ ਹਥਿਆਰ ਭਾਰੇ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਣਗੇ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੀਲਾ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰਾਜ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਹੈ।

4. ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ (Leadership)

ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਿਸੇ ਬਹਾਦਰ, ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਆਗੂ ਨੂੰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਆਗੂ ਬਹਾਦਰ ਫੁਰਤੀਲਾ ਅਤੇ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਉੱਚੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਇਕ ਯੋਗ ਆਗੂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਏਕਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਜੰਗੀ ਚਾਲਾਂ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਹੀ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸੇਧ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5. ਅਚਾਨਕ ਹਮਲੇ (Surprise Attack)

ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉੱਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ

ਹਨ। ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਣ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਮਲੇ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਲ ਵੀ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ।

2.1.4 ਸਵੈ-ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਕੀ ਹੈ?

---

2. ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ ਲਿਖੋ।

2.1.5 ਮਾਓ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਦੇ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ

ਮਾਓ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਨੂੰ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਓ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਨੂੰ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਏ ਸਨ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

1. **ਯੁੱਧਨੀਤਿਕ ਬਚਾਅ (Strategic defensive)** ਮਾਓ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਾਓ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੱਛੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਇੱਕਠਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ। ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਹਮਲਾਵਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਾਓ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਚੁਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲੜੇ ਗਏ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।

2. ਗਤੀਰੋਧ ਦਾ ਪੜਾਅ (State of Stalemate) : ਮਾਓ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਾਓ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਦੀ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਜਲਦੀ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਜਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਜਲਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਣਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ (ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ) ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲੰਬਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਲੰਬੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਖਾਦ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਲਾਇਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਿਛੋਂ ਸਪਲਾਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਓ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਟਕਾਊ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

3. ਯੁੱਧਨੀਤਕ ਹਮਲਾ (Strategic Offensive):- ਮਾਓ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਨੇ ਗੁਰੀਲਾ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮਾਓ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਫੌਜ ਲਈ ਹੋਰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਨਾਜੁਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾਵਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਪਰ ਹਮਲਾਵਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਫਲਤਾ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਜੇ ਫੇਰ ਵੀ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਵਾਲਾ ਅਟਕਾਊ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਣਾ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(b) ਜਵਾਬੀ ਗੁਰੀਲਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ (Defensive Actions) :-

ਗੁਰੀਲਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ, ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਮਾਰੋ ਅਤੇ ਭੱਜੋ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੀਲਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਵਾਬੀ ਗੁਰੀਲਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਗੁਰੀਲਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਜਵਾਬੀ ਗੁਰੀਲਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।) ਗੁਰੀਲੇ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰਾਉਣਾ (2) ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਖਤਮ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ (3) ਅਜਿਹੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਾਸੂਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਸਿਵਲ, ਮਿਲਟਰੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਵਾਬੀ ਗੁਰੀਲਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਵਲ ਮਿਲਟਰੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਜਵਾਬੀ ਗੁਰੀਲਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਗੁਰੀਲਾ ਵਿਰੋਧੀਆਂ, ਜਾਸੂਸਾਂ ਅਤੇ ਭੇਦੀਆਂ (**Informers**) ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਲਮੇਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੀਲਾ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਉੱਚ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦਿੰਦੀ ਸਿਵਲੀਅਨ ਮਦਦ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੱਤਵਾਦੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ।

ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਦੀ ਨੀਤੀ ਮਾਰੇ ਤੇ ਭੱਜੋ (**Hit & Run**) ਚਾਲਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਛਿੱਪ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੀਲਾ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੇਕਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੀਲਾ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਸੂਸੀ ਵਿਭਾਗ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਭੇਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਰਹੇ। ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਛਿੱਪਣ ਦੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ, ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੀਲਾ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇ। ਗੁਰੀਲੇ ਸਿਵਲੀਅਨ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਭਰਤੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਜੁਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਗਾਵਤ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੱਟ ਖਾਣ ਯੋਗ ਦੌਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖੁਫ਼ੀਆ ਸਾਧਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਾੜਣ ਦੇਣ ਤਾਂ ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਜੁਆਬੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਵਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਮਲਾਇਆ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੀਲਾ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪੇਰੰਡਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਗੁਰੀਲਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਰਹੇ ਗਾ ਅਤੇ ਗੁਰੀਲਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਘਟਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੀਲਾ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ, ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

2.1.6 ਸਿੱਟਾ

ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੱਜੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਘਾਤਕਤਾ ਵੱਧੀ ਹੈ, ਸੰਚਾਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਲੰਮੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿੜ ਗੁਰੀਲਾ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਇੱਕਲੀ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਦਬਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

2.1.7 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੱਜੋਂ ਜੰਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸੋ।
2. ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਬਾਜੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

2.1.8 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ - ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ।

ਮਾਓ-ਸੇ-ਤੁੰਗ ਦੇ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ - ਯੁੱਧਨੀਤੀ ਬਚਾਅ, ਗਤੀਰੋਧ ਦਾ ਪੜਾਵ, ਯੁੱਧਨੀਤਕ ਹਮਲਾ, ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ

2.1.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. F.M. Osanka : Modern Guerilla Warfare
2. Mao-Tse-Tung : Guerilla Warfare

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ : ਪ੍ਰੀਤਿਯਾਸਾ, ਸੰਕਲਪ, ਕਾਰਜ ਤੇ ਸੀਮਾਂਵਾਂ
(Psychological War)

- 2.2.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
- 2.2.2 ਭੂਮਿਕਾ
- 2.2.3 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
- 2.2.4 ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ
- 2.2.5 ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਦੇ ਤਰੀਕੇ
- 2.2.6 ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਤਰੀਕੇ
- 2.2.7 ਸਵੈ-ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.2.8 ਅਫਵਾਹਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕੇ
- 2.2.9 ਸਿੱਟਾ
- 2.2.10 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.2.11 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ
- 2.2.12 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

2.2.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਬਾਰੇ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯੁੱਧ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਕੇ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੇਗਾ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਢਾਅ ਲਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

2.2.2 ਭੂਮਿਕਾ

ਵਰਤਮਾਨ ਜੰਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਜੰਗ ਇੰਨੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਸੀਮਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਇੰਨਾ ਆਰਥਿਕ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਲਕ ਤਾਕਤਵਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਰੂਪ

ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਹਰ ਦੇਸ਼ ਕੋਲ ਆਧੁਨਿਕ ਸੈਨਿਕ ਸਾਧਨ ਹਨ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਮੁਲਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਲਕ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕ ਸੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਜੰਗ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਤੇ ਜਿੱਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅਜੋਕੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖੇਤਾਂ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਲੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਲੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਬਿਨਾਂ ਖੂਨ ਖਰਾਬੇ ਦੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਕਲਾਜਵਿਟਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਿੰਨਾ ਹੈ, ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ । (It is not the numbers but the spirit of an enemy that counts and it is certainly not numbers alone. The main battle involves the killing of enemy's courage than that of enemy's soliders.)"

ਵਰਤਮਾਨ ਜੰਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਤਰ ਉੱਚਾ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਝੂਠੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਮਰਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ । ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਾਡੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ । ਉਹ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਤੋੜਨਾ ਚਾਹੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਗਿਰ ਜਾਏ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਹਿਟਲਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਸਾਡੀ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਟੁੱਟ ਨਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ । ਹਿਟਲਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੰਤਰੀ (Propaganda Minister) ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, "I play upon propaganda, as a musician plays upon piano. ਅਤੇ ਹਿਟਲਰ ਅਨੁਸਾਰ "The indirect way of infecting germs into the will of opposing nation is likely to be far more effective." ਮਾਨਸਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕੂਟ-ਯੋਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਹਿਟਲਰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਹਰਾਵਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਘੱਟ ਖਰਚ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ । ਸਾਡੀ ਯੋਜਨਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਉਸੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਅਵਿਵਸਥਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜੰਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਵਰਤਮਾਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਲੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰੇਡਿਉ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਘੁਸਪੈਠਿਏ ਭੇਜ ਕੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਡਰ, ਭੈਅ ਅਤੇ ਅਵਿਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਫੀਲਡ ਮਾਰਸ਼ਲ ਮੋਂਟਗੁਮਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "Battles are won primarily in the hearts of men."

2.2.3 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜੰਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਿਰੁੱਧ 'ਪ੍ਰਚਾਰ' ਅਤੇ 'ਅਫਵਾਹਾਂ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੰਗ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ :

1. ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਖਤਮ ਕਰਨਾ
2. ਅਵਿਵਸਥਾ ਫਲਾਉਣਾ
3. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਭੰਗ ਕਰਨਾ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ, ਸਹਿਯੋਗ ਖਤਮ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ
4. ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦੇਣਾ
5. ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ
6. ਅੰਦਰੂਨੀ ਝਗੜੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ।
7. ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਝੂਠੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਆਤੰਕ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਣਾ।

2.2.4 ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ (Psychological War in Peace Time)

ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀਕਾਲ ਵਿਚ, ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਠੰਡੀ ਜੰਗ' (Cold War) ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ 'ਠੰਡੀ ਜੰਗ' ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਇਸ ਜੰਗ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਟੀਚੇ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੈਨਿਕ ਜੰਗ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

1. ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਦੋਸਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹਨ, ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ।
2. ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਤੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਖੜੇ ਕਰਨਾ ।
3. ਅੰਦਰੂਨੀ ਭੰਨ ਤੋੜ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦੇਣਾ ।
4. ਅੱਤਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਤੋੜਨਾ ।

2.2.5 ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜੰਗ ਦੇ ਤਰੀਕੇ :

(i) ਰੇਡੀਉ : (Radio) : ਇਸਦੇ ਅਧੀਨ ਰੇਡੀਉ ਨੈਟਵਰਕ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਲੀ ਰੇਡੀਉ (Black Radio) ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਖਬਰਾਂ ਇੰਜ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ।

(ii) ਡਾਕ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਵਾਈ (Through the Mails) : ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

(iii) ਪੱਤਰੇ (Leaf Lets) : ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਵਿਚ ਪੱਤਰਿਆਂ (Leaflets) ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਸਮੱਗਰੀ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

(ੳ) ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼

(ਅ) ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਮਾਨ

(ੲ) ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦਵਾਈਆਂ ਆਦਿ ।

(iv) ਪਰਚੇ (Pamphlets): ਇਹ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਂ ਸੁੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(v) ਵਿਘਟਨਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ : ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਮਿੱਤਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ । ਉੱਥੇ (Leaflets) ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

(vi) ਫਿਲਮਾਂ : ਟੀ.ਵੀ. ਅਤੇ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਭਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

2.2.6 ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਤਰੀਕੇ (Types of Propaganda) : ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

- (1) ਸਾਧਨ (Source)
- (2) ਸਮਾਂ (Time)
- (3) ਸਰੋਤੇ (Audience)
- (4) ਵਿਸ਼ਾ (Subject)
- (5) ਉਦੇਸ਼ (Mission)

ਪ੍ਰੋਪੇਗੰਡਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :

- (1) White Propaganda : ਇਹ ਰੋਡਿਉ ਅਤੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਖੁਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
- (2) Grey Propaganda : ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ।
- (3) Black Propaganda : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ।
- (4) Strategical Propaganda : ਇਸਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸੈਨਾਵਾਂ, ਜਨਤਾ ਤੇ ਖੇ ਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
- (5) Tactical Propaganda : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
- (6) Offensive Propaganda : ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

- (7) Defensive Propaganda : ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਪੇਗੰਡਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ Convensionary Propaganda, Decisive Propaganda, Consolidation Propaganda ਅਤੇ Counter Propaganda.

2.2.7 ਸਵੈ-ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁੱਧ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸੋ।
-
-

2. ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਤਰੀਕੇ ਲਿਖੋ।
-
-

2.2.8 ਅਫਵਾਹਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕੇ (Techniques of Rumours)

ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਅਫਵਾਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ । “ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਦਿਮਾਗ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।”

"Propaganda is a deliberately planned and systematic use of symbols chiefly through suggestions and related psychological techniques".

"Propaganda consists of planned use of any form of public or mass produced communication designed to affect the minds and emotions of a given group for a specific public purpose whether military, economic or political".

ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੁਨਿਯੋਜਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਰੀਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

- (i) ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੋਣ ।
- (ii) ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਏਜੰਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਉਣ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।
- (iii) ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਫਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੋਮੇ ਅਤੇ ਧਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵੰਡ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲੜਾਕੂ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ

ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਸਕਣ।

2.2.9 ਸਿੱਟਾ

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੜਨ ਦੀ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁੱਧ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਹੈ ਜੋਕਿ ਅਦਿੱਖ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

2.2.10 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁੱਧ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

2.2.11 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁੱਧ - ਇਹ ਉਹ ਯੁੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਫਵਾਹ - ਇਹ ਉਹ ਬੁਠੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਹਨ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਅਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਫੈਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

2.2.12 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. Boring, E.G. : Psychology in the Armed Forces
2. Copeland, H : Psychology of a soldier
3. Husnain, Qamar
(Darshan Singh) Translated : Fauji Prati Manovigyan
(Punjabi)

ਜੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਤ

- 2.3.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
- 2.3.2 ਭੂਮਿਕਾ
- 2.3.3 ਅਗਵਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 2.3.4 ਅਗਵਾਈ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
- 2.3.5 ਸਵੈ-ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.3.6 ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ
- 2.3.7 ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
- 2.3.8 ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ
- 2.3.9 ਪ੍ਰੇਰਣਾ
- 2.3.10 ਸਿੱਟਾ
- 2.3.11 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.3.12 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ
- 2.3.13 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

2.3.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜੰਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਰੁਬਰੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਜੰਗ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੇ ਲੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਉਸਦੀ ਜੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸਮੱਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

2.3.2 ਭੂਮਿਕਾ

ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਪਰ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ “ਅੱਗੇ ਲਗ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾ ਲੈਣਾ ਹੈ”। ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼, ਉਤਸਾਹ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਫੀਲਡ ਮਾਰਸ਼ਲ ਮੌਂਟਗੁਮਰੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਉਹ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰੇ” (Leadership is the capacity and the

will of rally men and women to a common purpose and the characters which inspires confidence) ਜਨਰਲ ਮੈਕਸਵੇਲ ਡੀ. ਟੇਲਰ ਅਨੁਸਾਰ “ਅਗਵਾਈ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੈ।” (Leadership is the gift of human understanding, professional competence and character).

2.3.3 ਅਗਵਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ :

ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਗੁਣ ਆਗੂ ਦੀਆਂ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੌਰਾਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :

(1) ਅਧਿਕਾਰ (Authority)

ਆਗੂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸੰਗਠਨ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਵਰਦੀ ਅਤੇ ਹੱਕ ਦੁਆਰਾ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।

(2) ਆਗੂ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Personal characteristics)

ਇਕ ਆਗੂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

(i) ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ (Impressive) : ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਆਗੂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਲ-ਖਿਚਵੀਂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਗੁਣ ਵਾਲਾ ਆਗੂ ਆਪਣੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਛੇਤੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਟੁਕੜੀ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਹਿੰਮਤ, ਮਨੋਬਲ ਅਤੇ ਟੁਕੜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

(ii) ਕੁਸ਼ਲਤਾ (Efficiency) : ਆਗੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਯੋਗ ਆਗੂ ਪ੍ਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

(iii) ਹਿੰਮਤ (Courage) : ਆਗੂ ਨੂੰ ਹਿੰਮਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਨਸਿਕ ਸੱਤਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਗੂ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦੋਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

(iv) ਸੰਕਲਪ ਸ਼ਕਤੀ (Determination Power) : ਆਗੂ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

(v) ਪਹਿਲ (Initiative) : ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਅਗਲਾ ਗੁਣ ਆਗੂ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਇਹ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ।

(vi) ਆਚਰਣ (Character) : ਆਗੂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਚੰਗਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਗੂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਚੁਸਤੀ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਗੂ ਵਿਚ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

2.3.4 ਅਗਵਾਈ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਫੌਜੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ :

(1) ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ (Crowd Representatives)

(2) ਸਮੂਹ ਦੇ ਦਬਾਓ ਪਾਣ ਵਾਲਾ ਆਗੂ ।

(3) ਸਮੂਹ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਤਾ ।

(b) ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਕੰਮ (Functions of Leadership)

(i) ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ (Planning)

ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਚੰਗੀ ਯੋਜਨਾ ਚੰਗੇ ਆਗੂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਗਾਂ ਠੀਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਲੜੀਆਂ ਤੇ ਜਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

(ii) ਸੰਗਠਨ (Organisation)

ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ, ਸੰਸਥਾ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ, ਅਜਿਹੀ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ।

(iii) ਕਰਮਚਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ (Man-management)

ਇਸਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ, ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਲਈ ਯੋਗ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(iv) ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ (Direction)

ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕੰਮ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵੰਡ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

(v) ਤਾਲਮੇਲ ਕਰਨਾ (Co-ordination)

ਇਹ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਜਿੰਮੇ ਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵੰਡ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(vi) ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨਾ (Reporting)

ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਕਾਰਡ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਉਪਰਲੇ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣਾ।

ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫੌਜ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕੇ, ਮਨੋਬਲ ਵਧਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲ ਲੜਾਕੂ ਦਲ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾਲ ਜੰਗੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਮਿੱਥੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਫੌਜ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੁਆਰਾ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੇ ਕੇ ਯੋਜਨਾ ਪੂਰਣ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਮਾਂਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੰਗ, ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਾਲਤਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਆਗੂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਆਗੂ ਦੀ ਸਖਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਆਗੂ ਸਿਆਣਾ, ਨਿਡਰ ਤੇ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕੇਗਾ।

2.3.5 ਸਵੈ-ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
-
-

2. ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਸਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਦੋ ਕੰਮ ਲਿਖੋ।
-
-

2.3.6 ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Discipline)

ਫੌਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੀਅਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੁਗੜ, ਸੁਚੱਜੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਿਨਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਹੁਕਮ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਹੈ।

ਸੈਨਿਕਾਂ ਲਈ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਿਨਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਚਲੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕੇਵਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਮ ਆਦਮੀ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਸੈਨਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਵੀ ਉਸਦਾ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕੇਵਲ ਸੈਨਿਕ ਸੁਘੜਤਾ ਵਾਲੀ, ਯੋਗ, ਚੰਗੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਸਾਜ਼ੇ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਸੈਨਾ ਹੀ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁੱਚੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ, ਅਭਿਆਸ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਨੀਤ ਭਾਵਨਾ, ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸਮੂਹ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੜੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਸੰਜਮੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ । ਨਾਰਮਨ ਕੋਪਲੈਂਡ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀਵਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ । " A good disciplinarian is one who influences a group of people to keep themselves in order". - Norman Copeland)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹਿਨਾ (Heena) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੋ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ । ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਅੱਖ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਥੋਪੀ ਗਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਿਲੋਂ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਕੈਪਟਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫੌਜ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਜੋ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ

ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਉਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਰਤਾ ਹੈ” (Discipline is the result of two factors, the power to control others and the power to control oneself. If works first blind obedience then willing accordingly. Its aim is the transformation of a multitude into a unity, that unity is not a dead machine but a living organism. The man who, whether Captain of a company or General of an army achieves the end, is the true disciplinarian - Heena)

ਫੌਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੰਜ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, “ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਮਿੱਥੇ ਹੋਏ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ” (Discipline is an intelligent willing and cheerful compliance with orders directed towards the achievement of assigned mission)

ਜਨਰਲ ਮਾਰਸ਼ਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦਲ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਧੀਨਤਾ ਹੈ।” (Discipline is cheerful and understanding subordination of the individual of the good term - Gen. Marshal)

2.3.7 ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Discipline)

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਮੂਹਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸਮੂਹਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਿਸੀਪਲਿਨ ਅਤੇ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ, ਹਿੰਮਤ ਪਹਿਲ ਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੂਹਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੋਵੇਗਾ ਭਾਵ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਸੈਨਿਕ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹ।

2.3.8 ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ (Factors affecting Discipline)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :

1. ਸਿਖਲਾਈ (Training)

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦੀਆਂ ਸਹੀ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਤਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਡਰ ਰਾਹੀਂ ਨੌਸੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਨਿਯਮਿਤ ਸਿਖਲਾਈ, ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਤਜਰਬਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਗਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਡਿਊਟੀ ਉੱਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਵੇ। ਸੈਨਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਸਾਵਧਾਨਤਾ ਅਤੇ ਖਿਡਾਰੀ ਜਿਹੀ ਦਿਖ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖੁਲ ਦੇਣ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਹੈ। ਕਮਾਂਡਰ ਦੀ ਨਿੱਜਤਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ, ਉਸਦਾ ਅਹੁਦਾ ਅਤੇ ਪਦਵੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਹਿਜ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸੈਨਿਕ ਅਹੁੱਦੇ ਵੱਲ ਸਾਵਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਸਾਨੀ ਵਜੋਂ ਆਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਸੈਨਿਕ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹੀ

ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਦੂਸਰਾ ਲੀਡਰ ਵਿਚ ਕਮਾਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਉਹ ਠੀਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਅਤੇ ਢੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਮਾਨ ਤਾਂ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੁਕਮ ਦੇਣੇ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣ ਜਾਵੇ।

2. ਕਵੈਦ (Drill)

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਭਾਵ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਟੁਕੜੀ ਵਾਂਗ ਟੀਚੇ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕ ਟੀਮ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਯੋਗ ਹੋਣ ਪਰ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਇੱਕ ਆਗੂ ਖੱਲੇ ਟੀਮ ਵਾਂਗ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਖੇਡਣਗੇ ਉਹ ਹਾਰ ਜਾਣਗੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਵੈਦ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਹਰਕਤਾਂ ਤੇ ਸੋਚਣੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਈਨ ਬੰਨਣਾ, ਸੱਜ ਜਾਣਾ, ਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਹੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹਨ।

3. ਖੇਡਾਂ (Sports)

ਇੱਕ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਡਾਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਹਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਲਾ ਕੇ ਰੁਝਿਆ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਟੀਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਟੀਮ ਲਈ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਦਮ ਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਠੱਲ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

4. ਡਰ (Fear)

ਡਰ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਫੌਜ ਡਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਬੜੇ ਸੌਖੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜੀ ਫੌਜ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਡਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਗਦੜ ਮੱਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਭੀੜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਆਗੂ ਹੀ ਡਰ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਬੇ-ਕਾਬੂ ਫੌਜ ਤੇ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਵੈਦ ਵੀ ਡਰ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੈਨਿਕ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਬਿਨਾ ਮਤਲਬ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਖਤਰੇ ਸਮੇਂ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ।

5. ਹੌਸਲਾ (Morale)

ਲੜਾਈ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਦਾ ਇੱਕਲਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਹੌਸਲਾ ਵੀ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਲੜਾਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਖੇਡ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਮਿੰਟ ਤੇ ਦਾਅ ਪੇਚ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਦਾਅ ਪੇਚਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਿਖਾਏ ਗਏ ਦਾਅ-ਪੇਚਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸੱਖਣੇ ਹੌਸਲੇ ਦੇ ਠੀਕ

ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਵਿਚ ਹੌਸਲਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. ਅਗਵਾਈ (Leadership)

ਫੌਜ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਆਗੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਕਾਰਗਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਚੰਗਾ ਆਗੂ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਸਦਕਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਖਤੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਗੀ ਅਗਵਾਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਚੰਗੇ ਆਗੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇੱਕ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੁਕਮ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਾਫ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਿੱਟੇ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਗੇ।

(d) ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕਣਾ ਹੈ? (How to stop Indiscipline?)

ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਵਧਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਜ਼ਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਾਫੀ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਕੀ ਨਿਕਲਣਗੇ। ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਕਸ਼ਟ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਯੂਨਿਟ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇਗਾ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਨਰਮੀ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਰੀ ਯੂਨਿਟ ਤੇ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆਂ ਹੋਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

1. ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਅਪਰਾਧ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਪਰਾਧੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਸਜ਼ਾ ਦੋਸ਼ੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਹਿੰਸਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਛੇਤੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. ਬਹੁਤੇ ਸਖਤ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਅਪਰਾਧ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵੀ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਚਿੱਤ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵੀ ਅਪਰਾਧ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

2.3.9 ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Motivation)

ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Motivation) ਸ਼ਬਦ (Motive) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਖਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(i) ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ (Basic Needs)

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੌਕਰੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੌਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਕਿੱਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਟਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਲੋਕ ਆਰਮੀ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(ii) ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ (Patriotism)

ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਵੀ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਲੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫੌਜੀ ਆਪਣੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿੰਨੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕਰਨਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

(a) ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Motivation during Peace)

ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈ ਜਾਂ ਘਬਰਾਹਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸਿਵਲੀਅਨ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਲਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਹਿਲ, ਹੌਸਲੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੈਕਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਬੋਰਿਅਤ, ਘਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਸਖਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਬੇਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(b) ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ (Motivation during war)

ਪਰ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਰ, ਦਿਮਾਗੀ ਉਲਝਣ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਸੈਨਿਕ ਵਿਚ ਸੁਰਮਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਲੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੋਂ

ਆਪਣੀ ਮਾਤਰ ਭੂਮੀ (Motherland) ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਲਈ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਉੱਚਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। 1965 ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਚੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਜਾਣਗੇ।

ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬੰਦੀ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੀ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਉੱਚਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਉਸਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਚਾਅ (Evasion) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜਨੇ ਵਾ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ (Geneva Conventions) ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਅਸਲਾ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਹਰ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਦੇ ਰਸਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਲੜਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਹੌਸਲਾ ਉੱਚਾ ਰਹੇਗਾ।

2.3.10 ਸਿੱਟਾ

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਵਾਈ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿਪਾਈ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

2.3.11 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਆਗੂ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
2. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਲਿਖੋ।

2.3.12 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

ਅਗਵਾਈ - ਅਗਵਾਈ ਉਹ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਉਦੇਸ਼ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰੇ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ : ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦਲ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਧੀਨਤਾ ਹੈ।

2.3.13 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. Boring, E.G. : Psychology in the Armed Forces
2. Copeland, H : Psychology of a soldier
3. Husnain, Qamar
(Darshan Singh) Translated : Fauji Prati Manovigyan
(Punjabi)

ਜੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਤ - II

2.4.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

2.4.2 ਭੂਮਿਕਾ

2.4.3 ਮਨੋਬਲ

2.4.4 ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਦੇ ਤੱਤ

2.4.5 ਡਰ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ

2.4.6 ਡਰ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

2.4.7 ਸਵੈ-ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

2.4.8 ਡਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ

2.4.9 ਡਰ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

2.4.10 ਡਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ

2.4.11 ਘਬਰਾਹਟ

2.4.12 ਘਬਰਾਹਟ ਦੇ ਕਾਰਨ

2.4.13 ਡਰ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

2.4.14 ਸਿੱਟਾ

2.4.15 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

2.4.16 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

2.4.17 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

2.4.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਨੋਬਲ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖੇ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਲੜਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਡਰ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਦੀ ਮਨੋਬਲ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2.4.2 ਭੂਮਿਕਾ

ਮਨੋਬਲ ਚੰਗੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਜਰਨੈਲ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਰੇ

ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਨਾਲੋਂ ਮਨੋਬਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਝ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ “ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਮਨੋਬਲ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰਬੱਧ ਹੈ ਉਹ ਕਈ ਆਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਤਕੜਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹਨ।” ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ “ਮਨੋਬਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਜਰਨੈਲ ਮਾਰਸ਼ਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ “ਮਨੋਬਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਛੇ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਮਨੋਬਲ ਭਾਰੇ ਤੋਂ ਭਾਰੇ ਟੈਂਕ, ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੋਪ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੰਬ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹ ਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਫੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦੀ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਹਾਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਰ ਮਨ ਦੀ ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਕੋਈ ਸਰੀਰਕ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮਹਾਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਰ ਦੀ 25 ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਨੇ ਪਾਠੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਇੱਕ ਲੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਸੈਨਿਕ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਨੀਵਾਂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

2.4.3 ਮਨੋਬਲ

ਮਨੋਬਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੂਖਮ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਯੋਗ ਤੇ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਲੱਭਣੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਵੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੋਬਲ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਭਨਾ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਉਚੇਰਾ ਹੈ। ਮੇਜਰ ਕਮਰ ਹਸਨੈਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਹੌਸਲਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਖਲਾਕੀ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਨਿਰੋਲ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੌਸਲੇ ਦਾ ਭਾਵ ਲੜਨ ਅਤੇ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੋਬਲ ਸੈਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਜੰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਤੇ ਸੁਭਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ, ਜਹਾਜ਼, ਤੋਪ, ਟੈਂਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਜੇ ਬਹਾਦਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲ ਕੰਬਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2.4.4 ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਦੇ ਤੱਤ

ਜੇ ਤੱਤ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

(1) ਚੰਗੀ ਅਗਵਾਈ (Good Leadership)

ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਲੀਡਰ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾੜਾ ਲੀਡਰ ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖਾਸ ਹੋਵੇ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਚੰਗੀ ਅਗਵਾਈ ਨੇ ਛੋਟੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਜਿੱਤ ਲਈਆਂ। ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਉੱਚੇ

ਕਰਕੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸਵਾ ਲਾਖ ਸੇ ਏਕ ਲੜਾਊ' ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਗਾ ਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ।

ਬਾਬਰ ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਇੱਕ ਲੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਥੋੜੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਉੱਚੇ ਰੱਖੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਸਿਰਫ ਫੌਜੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਹੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸਗੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀਕ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵੀ ਯੋਗ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਮਾੜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ 1962 ਦੀ ਭਾਰਤ-ਚੀਨ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਗਲਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਪਿਆ। ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕੋਲ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸੈਨਿਕ ਕੋਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਮਾਂਡਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਉੱਚੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

(2) ਉੱਚ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ (High Military Training)

ਜੇ ਲੜਾਈ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੌਸਲੇ ਉੱਚੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕੇਗੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣਗੇ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਪਰ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ 1965 ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਕੋਲ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਮਰੀਕਨ ਪੈਟਨ ਟੈਂਕ ਅਤੇ F-86 ਜੈੱਟ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਸਨ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬੇਕਾਰ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੈਨਿਕ ਟੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਹੀ ਭੱਜ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉੱਚੇ ਹੌਸਲੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(3) ਵਧੀਆ ਫੌਜੀ ਸਾਜ਼ੇ ਸਮਾਨ (Superior Weapons and Equipment)

ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਫੌਜੀ ਸਾਜ਼ੇ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਹੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਚਾਉ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਹਥਿਆਰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਉੱਚੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ 1962 ਦੀ ਭਾਰਤ ਚੀਨ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੰਗੀ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਯੂਨੀਫਾਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਚੀਨ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਕੋਲ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫੌਜੀ ਸਾਜ਼ੇ ਸਮਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਉੱਚੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਨੀਵੇਂ ਸਨ।

(4) ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Discipline)

ਕੋਈ ਵੀ ਫੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਬਿਨਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ 1526 ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਤੋਪਚੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੱਸਲੇ ਉੱਚੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੱਸਲੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(5) ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਮੌਕੇ (Good chances of Promotion)

ਜਦ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਹੱਸਲਾ ਉੱਚਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰੱਕੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਹੱਸਲਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੱਸਲੇ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਸਮੇਂ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੈਨਨ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਥਮਈਆ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀਆਂ ਦੇਣ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਨਰਲ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਫੌਜ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਤੇ ਕਾਫੀ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

2.4.5 ਡਰ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ (Fear and Panic)

ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਡਰ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਡਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਡਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਡਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਮੌੜ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਚਿੰਤਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਡਰ, ਅੱਗ ਤੋਂ ਡਰ, ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁਢਾਪੇ ਤੋਂ ਡਰ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਰਾਪ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਚਿੰਤਤ ਰਿਹਾ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਸੱਭਿਅਕ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਿਉਂ-2 ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹਥਿਆਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੇਜਰ ਕਮਰ ਹਸਨੈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਡਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨਾਲ ਹੈ।” ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੌਤ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਡਰ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨੀਵੀਂ ਪੱਧਰ ਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ‘ਅਗਿਆਤ ਦਾ ਡਰ’ (Fear of Unknown) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੌਤ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਡਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਨੁਕਸਾਨ, ਸੱਟ, ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਬੇਆਰਾਮੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਾਰ ਦਾ ਡਰ, ਬੰਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਅਤੇ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਕੁਦਰਤੀ ਬਿਪਤਾ, ਡਰਾਵਣੇ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਦਿ।

ਪਰ ਇੱਥੇ ਸਾਡਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਭੈ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਸੂਰਤ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਡਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਗੂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡਰ ਤੇ ਵੀ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਡਰ ਤੇ ਵੀ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਗਿਆਤ ਦਾ ਗਿਆਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਘਬਰਾਹਟ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਤੰਤਰਿਕ ਖਿਚਾਉ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਡਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਣਨਾ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਵੈ-ਕਾਬੂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਵੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਘਟਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.4.6 ਡਰ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Psychology of Fear)

ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨ ਨਾੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਹਰਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਆ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਚਲਣ ਜਾਂ ਸਵਤੰਤਰ ਨਾੜੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1. ਅਨੁਕੰਪੀ ਤੰਤਰਕਾ ਤੰਤਰ (Sympathetic Nervous System)

2. ਸਗਨੁਕੰਪੀ ਤੰਤਰਕਾ ਤੰਤਰ (Parasympathetic Nervous System)

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਡਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਡਰ-ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਚਮੜੀ ਤੋਂ ਪਸੀਨਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਸੰਵੇਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗਲਾ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਹੌਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਐਡਰੀਨਲ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਖੂਨ ਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਡਰੀਨਲ ਨਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਜੋ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸ਼ਕਤੀ ਚੀਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਐਡਰੀਨਲ ਨਾਲੀਆਂ ਖੂਨ ਵਿਚ ਮਿਲਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਰ ਤੱਕ ਭੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਛਾਹ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਪ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਨਾੜੀ ਸੰਸਥਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਘੱਟ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕੰਮ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਹੌਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਾਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖਾਇਆ ਭੋਜਨ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਚਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਸਬੰਧਿਤ ਕ੍ਰਿਆ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.4.7 ਸਵੈ-ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮਨੋਬਲ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?

---

2. ਮਨੋਬਲ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਤੱਤ ਲਿਖੋ।

2.4.8 ਡਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ (Expression of Fear)

ਡਰ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ :

1. ਵਰਤਾਅ ਵਿਚ ਫਰਕ (Changing in Behaviour)

ਡਰ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਕਾਬੂ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ, ਉਸ ਦੇ ਵਰਤਾਅ, ਹਾਵ-ਭਾਵ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲਣਾ, ਹੋਠਾਂ ਦਾ ਫੜਫੜਾਣਾ, ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਪਸੀਨਾ ਆਦਿ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਡਰ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਭੱਜਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਰਤਾਅ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਸੋਝੀ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in Consciousness)

ਡਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ, ਖੂਨੀ ਦਬਾਅ, ਨਾੜੀ ਚੱਲਣਾ, ਪਾਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਖਰਾਬ ਹੋਣਾ, ਪਸੀਨਾ ਆਉਣਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਯੰਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.4.9 ਡਰ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Fear and Military Psychology)

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਅਤੇ ਬਟਨ-ਦਬਾਉ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਲੜ ਰਹੇ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਜੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਬਾਉ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੇ ਲੇ ਵੀ ਜੰਗ ਦਾ ਖਤਰਾ ਜਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੜਬੜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੇ ਅਪੰਗ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਫੌਜੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੌਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਫੌਜੀ ਹਥਿਆਰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਡਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੜਨ ਸ਼ਕਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

(1) ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨਾ ਦੱਸਣਾ

ਜੇ ਕਮਾਂਡਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗੇਗਾ। ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਠੀਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣਾ ਹੈ, ਆਦਿ।

(2) ਸਿਖਲਾਈ ਜਾਂ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਘਾਟ

ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਵੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਟੈਂਕ, ਜਹਾਜ਼, ਤੋਪਾਂ, ਮਿਜਾਇਲਾਂ ਆਦਿ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਲੜਾਈ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਵਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(3) ਘਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ

ਜਦੋਂ ਸੈਨਿਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਰ, ਜਾਇਦਾਦ, ਬੀਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੜ ਸਕਦੇ। ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੈਨਿਕ ਦੇ ਲੜਾਈ ਲਈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਬੀਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰੇ। ਜੇਕਰ ਸੈਨਿਕ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੈਨਿਕ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਰੋਬਾਰ ਤੋਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਫਿਕਰ ਲੜਦਾ ਹੈ।

(4) ਮਾੜਾ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਸੈਨਿਕਾਂ ਕੋਲ ਮਾੜੇ ਹਥਿਆਰ ਹੋਣਾ, ਫੌਜੀ ਗੱਡੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਨੀਵੇਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੇ ਹਥਿਆਰ, ਚੰਗੀਆਂ ਤਾਕਤਵਰ ਗੱਡੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਸੈਨਿਕਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਾੜਾ ਹੈ।

(5) ਲੰਬੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ

ਲੰਬੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਤੇ ਭੇਜੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਕਾਵਟ ਆਦਿ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਪੂਰਾ ਕਾਇਮ ਰਹੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਲੰਬੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹੌਸਲਾ ਨੀਵਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

(6) ਗਲਤ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਣੀਆਂ

ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਜਾਸੂਸ ਸਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਾਡੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੀ ਤਨਖਾਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਦੁਗਣੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਨੀਵੇਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗਲਤ ਅਫਵਾਹਾਂ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੇਕਨਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(7) ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ

ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਇਨਸਾਨ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਲੜਨਗੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ । ਭੁੱਖੇ ਪੇਟ ਨਹੀਂ ਲੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਤੇ ਬਦਲ-ਬਦਲ ਕੇ ਖਾਣਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੈਨਿਕ ਪੂਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੇ ਹੋਣ।

2.4.10 ਡਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ (Factors Removing Fear)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਵੱਲ ਜੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਡਰ ਤੇ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਨੈਤਿਕ ਬਲ (Morale)

ਨੈਤਿਕ ਬਲ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਹਰ ਆਗੂ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਅੰਦਰ ਨੈਤਿਕ ਬਲ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਨੈਤਿਕ ਬਲ ਡਰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਦੂ

ਦਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਬਲ ਡਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੌਜੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਰ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕ ਬਲ ਡਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

2. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (Discipline)

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਭਾਵ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਡਰ ਹਟਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਾਇਦ (Drill) ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੱਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਭੀੜ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਟੀਮ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਟੁਕੜੀ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਇੱਕ ਟੁਕੜੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇੱਕ ਭੀੜ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੀੜ ਵਿਚ ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਇਕ ਟੀਮ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਪਿਰਿਟ (Spirit) ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਤ ਵੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ-ਸ਼ੀਲ ਪੁਰਖ ਗੋਲੀ ਭਰਨਾ, ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਸਹੀ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣਾ ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਕਾਰਜ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਆਦਤ, ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3. ਯੋਗ ਆਗੂ (Capable Leader)

ਇਕ ਆਗੂ ਦਾ ਕਰੱਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੌਸਲਾ ਅਤੇ ਲੜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਉਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਵੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਈ ਰੱਖਣ। ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਤਾਉ ਦੇ ਤਰੀਕੇ, ਸਵੈ-ਕਾਬੂ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਕਾਇਰਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜਿਹੜਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਜੰਮਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਹਾਦਰ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਇਰ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਕਮਾਂਡਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਟੁਕੜੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਮ ਯਾਦ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਹਲ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਡਰਾਉਣੇ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇ ਲੀਡਰ ਆਪਣੀ ਟੁਕੜੀ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਚੰਗਾ ਆਗੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਮੌਕਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਟੁਕੜੀ ਵਿਚ ਡਰ ਫੈਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟੁਕੜੀ ਕੋਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਹਨ ਤੇ ਕੋਈ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

2.4.11 ਘਬਰਾਹਟ (Panic)

ਘਬਰਾਹਟ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਇੱਕਠ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੇ ਇੱਕਲਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇੱਕਠ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਜਾਂ ਆਦਤ ਮੁਤਾਬਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕਠ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਡਰਦੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕੋਈ ਅਚਾਨਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨਾ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ ਜਿਸਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ।

ਘਬਰਾਹਟ ਡਰ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਵੇ। ਘਬਰਾਹਟ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣ ਅਤੇ ਅਸਿਖਿਅਤ ਫੌਜ ਵਿਚ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਤਰਨੀਕੀ ਨੁਕਸ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੇ ਹਟਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਆਕੇ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਗਲਤ ਦੇਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਗੂ ਹੀ ਡਰ ਕਾਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹਟਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸੈਨਿਕ ਦੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ, ਦਲੀਲ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਟੁਕੜੀ ਭੀੜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਰਸਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਪਾਸੇ ਦੌੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

2.4.12 ਘਬਰਾਹਟ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਫੌਜੀਆਂ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ :

1. ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਕਮੀ (Lack of Training)

ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਕਮੀ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

2. ਚੰਗੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣਾ (Lack of Good Leadership)

ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਸੈਨਿਕ ਇਕ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਲੜ ਸਕੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਸੈਨਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨੇ। ਪਰ ਜੇ ਆਗੂ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਮੁਤਾਬਕ ਅਤੇ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3. ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਣਾ (Physical Unfitness)

ਜੇ ਸਾਡੇ ਸੈਨਿਕ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਦੰਰੁਸਤ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਪੇਸ਼ਟਕ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਦੀ ਅਧਿਕ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. ਅਫਵਾਹਾਂ ਦਾ ਫੈਲ ਜਾਣਾ (Rumours)

ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਨਾਲ ਵੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੰਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਿਰਫ ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੰਗਾਂ ਪੂਰਨ ਜੰਗਾਂ ਹਨ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਕਾਰਗਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਫਵਾਹਾਂ ਆਦਿ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤਿਆ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਬਾਰੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫੌਜ ਤੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਫਵਾਹਾਂ ਨਾ ਫੈਲਣ ਦੇ ਠ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣ।

5. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਘਾਟ (Lack of Discipline)

ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੈਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਫੌਜ ਇਕ ਭੀੜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਰਸਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਭੱਜਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2.4.13 ਡਰ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ (Methods of Removing Fear and Panic)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਡਰ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਸਿਖਲਾਈ (Training)

ਚੰਗੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਲ ਵੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਲਾਈ ਇੰਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਿਖਲਾਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੰਗੇ ਆਗੂ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2. ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ (To Give all the Facilities to Soldiers)

ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਸਰੀਰਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਪੋਸ਼ਟਿਕ ਖੁਰਾਕ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੌਸਲਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਮਾਨਸਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ ਕਿ ਉਹ ਟੁਕੜੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਿੱਸਾ ਹਨ।

3. ਚੰਗੀ ਅਗਵਾਈ (Good Leadership)

ਇਕ ਚੰਗਾ ਅਫਸਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਲੜਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇ ਫੌਜ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਸਮਝਦਾਰ ਅਫਸਰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਠੀਕ ਫੈਸਲੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਚਾਨਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਡਰ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਆਗੂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਉਚਿੱਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਆਗੂ ਦੀ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. ਚੰਗੇ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ੇ ਸਮਾਨ (Superior Arms and Equipment)

ਚੰਗੇ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ੇ ਸਮਾਨ ਵੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਮਾਂਡਰ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਏ ਭਾਵ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸੈਨਿਕ ਡਰ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2.4.14 ਸਿੱਟਾ

ਪੁਰਾਨਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁੱਧ, ਇਸਦੇ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਅੰਤਮ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਨਿਰਾਧਿਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾਨਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਠਾਲ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਠਾ ਸਿਰਫ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।

2.4.15 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

2.4.16 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

ਡਰ : ਡਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨਾਲ ਹੈ।

ਘਬਰਾਹਟ : ਘਬਰਾਹਟ ਡਰ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਵੇ।

2.4.17 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. Boring, E.G. : Psychology in the Armed Forces
2. Copeland, H : Psychology of a soldier
3. Husnain, Qamar
(Darshan Singh) Translated : Fauji Prati Manovigyan
(Punjabi)

ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ
ਸਮੈਸਟਰ - ਪਹਿਲਾ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ ਅਧਿਐਨ

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 2.5

UPDATED: MAY, 2024

Converted into SLM By Dr. Harsangeet Pal Kaur

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ (Nuclear War)-I

- 2.5.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
- 2.5.2 ਭੂਮਿਕਾ
- 2.5.3 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਜਰਬਾ
- 2.5.4 ਫੌਜੀ ਮੰਤਵ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ
- 2.5.5 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਿਣਤੀ
- 2.5.6 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਸਰ
- 2.5.7 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਦੌੜ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ
- 2.5.8 ਸਵੈ-ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.5.9 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ
- 2.5.10 ਮਿਸਾਇਲਾਂ
- 2.5.11 ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
- 2.5.12 ਰੱਖਿਅਕ ਮਿਸਾਇਲਾਂ
- 2.5.13 ਮੈਦਾਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ
- 2.5.14 ਉਪਗ੍ਰਹਿ
- 2.5.15 ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਫੌਜੀ ਫਾਇਦੇ
- 2.5.16 ਵਿਖੰਡਣ ਅਤੇ ਪੱਘਰ ਬੰਬ
- 2.5.17 ਸਿੱਟਾ
- 2.5.18 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.5.19 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ
- 2.5.20 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

2.5.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਊਰਜਾ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧ, ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ,

ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਥਿਆਰਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ।

2.5.2 ਭੂਮਿਕਾ :

ਜਿਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤੇ ਜਾਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (The war in which nuclear weapons are used is called nuclear war)। ਜੋ ਲੜਾਈ 1914 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਉਹ ਪੂਰਨ (Total) ਜੰਗ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ (1939-1945) ਵੀ ਪੂਰਨ ਜੰਗ ਸੀ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਇੱਕ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਗਈ। ਜੰਗ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਜਾਪਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਸੁਟਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਐਟਮ ਬੰਬ (Atom Bomb) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਯੂਕਲੀਅਰ ਬੰਬ (Nuclear Bomb) ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਦਾ ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਧੁਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਮਿਸਾਇਲਾਂ, ਰਾਕਟ, ਬੰਬ, ਤੋਪੀ ਗੋਲੇ ਜਾਂ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ (Mines) ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਰ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਫਾਸਲੇ ਜਾਂ ਲੰਬੇ ਫਾਸਲੇ ਦੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲਾ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਡਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਜਾਨੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

2.5.3 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਜਰਬਾ (16 ਜੁਲਾਈ 1945)

ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦਾ ਤਜਰਬਾ 16 ਜੁਲਾਈ 1945 ਵਿਚ ਅਲਬੁਕਰਕ ਵਿਚ ਵਿਸਫੋਟ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਧਮਾਕਾ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬੰਮਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਧਮਾਕੇ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਚਮਕ ਨਾਲ ਦੱਸ ਮੀਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲਾ ਗਰਮ ਲਹਿਰ ਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਗਰਜ਼ ਘਾਟੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੀ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਅੱਗ ਦਾ ਗੋਲਾ ਭੜਕਿਆ ਤੇ ਖੁੰਬ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਧੂੰਆਂ 40,000 ਫੁੱਟ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੱਕ ਜਾ ਪੁਜਿਆ। ਲੋਹੇ ਦਾ ਬੰਮ ਤਾਂ ਪਿਘਲ ਕੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਜਾਨੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣਾ ਸੀ।

2.5.4 ਫੌਜੀ ਮੰਤਵ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ (6 ਅਗਸਤ 1945)

ਫੌਜੀ ਮੰਤਵ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ ਤੇ 6 ਅਗਸਤ 1945 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸਵਾ ਅੱਠ (8:15 AM) ਵਜੇ 20,000 ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਸੁਟਿਆ। ਇਸ ਬੰਬ ਦੀ ਫੱਟਣ ਸ਼ਕਤੀ 20,000 ਟਨ ਦੀ ਟੀ.ਐਨ.ਟੀ. (T.N.T.) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬੰਬ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਚੇਤਾਵਨੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਭ ਅਚਨਚੇਤ ਫਸ ਗਏ ਤੇ ਕੋਈ ਬਚਾਵ ਲਈ ਪਨਾਹਗਾਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਚਾਰ ਵਰਗ ਮੀਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬਿਲਕੁਲ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ 3,43,000 ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ 66,000 ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ 69,000 ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ। 67 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਔਸਤਨ ਵਰਗ ਮੀਲ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 35,000 ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 32,000 ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਅਨੁਪਾਤ ਆਮ ਬੰਬਾਰੀ, ਜੋ ਟੋਕੀਓ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸੰਘਣੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਰਗ ਮੀਲ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 1,30,000 ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਮ (Conventional) ਬੰਬਾਰੀ ਨਾਲ 18,000 ਮੌਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਆਮ ਬੰਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਜੰਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਏ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਨਾਗਾਸਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰ ਉਪਰ 9 ਅਗਸਤ ਨੂੰ 20,000 ਫੁਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਹਿਲੇ ਬੰਬ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਨੁਕਸਾਨ ਘੱਟ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਛੋਟਾ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਦਸ਼ਾ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਸੀ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ 39,000 ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ 25,000 ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ। 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਕੇ ਜਾਪਾਨ ਦਾ ਲੋਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਤ ਸੰਧੀ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

2.5.5 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਿਣਤੀ (Measurement of Nuclear Power)

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦੀ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸ਼ਕਤੀ ਟੀ.ਐਨ.ਟੀ. (T.N.T.) ਦੇ ਟਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਬੰਬਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟੀ.ਐਨ.ਟੀ. ਹੋਵੇਗੀ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਆਮ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਟੀ.ਐਨ.ਟੀ. (T.N.T.) ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕੁਝ ਔਂਸ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦੀ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਟਨ ਟੀ.ਐਨ.ਟੀ. (T.N.T.) ਹੋਵੇ ਤਾਂ 1000 ਟਨ ਟੀ.ਐਨ.ਟੀ. (T.N.T.) ਨੂੰ ਕਿਲੋਟਨ (kiloton K.T.) ਤੇ 10,000 ਟੀ.ਐਨ.ਟੀ. (T.N.T.) ਨੂੰ ਮੈਗਾਟਨ (Megaton M.T.) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 10 ਕਿਲੋ ਟਨ ਦਾ ਬੰਬ 10,000 ਟਨ ਟੀ.ਐਨ.ਟੀ. (T.N.T.) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ ਤੇ ਸੁੱਟਿਆ ਬੰਬ 20 ਕਿਲੋ ਟਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੀ।

2.5.6 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਸਰ (Effects of Nuclear Explosion)

ਜੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਗੈਸਾਂ ਦਾ ਗੋਲਾ ਤੇ ਧਮਾਕਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੱਗ ਦਾ ਗੋਲਾ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੜੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗਰਮ ਗੈਸਾਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਧਮਾਕਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਧਮਾਕੇ ਦੇ ਇਹ ਚਾਰ ਅਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਚਮਕ (Flash), ਗਰਮੀ (Heat), ਧਮਾਕਾ (Blast), ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਨਾਂ (Nuclear Radiations) ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖਿਪਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

(1) ਚਮਕ (Flash) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਧਮਾਕੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉੱਤਪਤੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਚਮਕ ਹੈ। ਇਹ ਚਮਕ ਧਮਾਕੇ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗਰਮੀ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਝਲਕ ਸੂਰਜ ਦੀ ਝਲਕ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਨੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਕੁਝ ਸਕਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਹਿਲੀ ਚਮਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਵਾਸਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਡੇਲੇ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਖਰਾਬੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(2) ਗਰਮੀ (Heat) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਗਰਮੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਾਪ ਕਿਰਨਾਂ (Thermal Radiations) ਵੀ

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਧਮਾਕੇ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਪ ਕਿਰਣਾਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਚਮੜੀ ਤੇ ਛਾਲੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(3) ਧਮਾਕਾ (Blast) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦੇ ਵਿਸਫੋਟ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਦੀ ਲਹਿਰ ਧਮਾਕੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਕੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਧਮਾਕੇ ਦਾ ਅਸਰ ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਫੋਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਧਮਾਕੇ ਦੀ ਨੁਕਸਾਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਫੋਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਫਾਸਲੇ ਤੱਕ ਨਰਮ ਨਿਸ਼ਾਨੇ (ਮੋਟਰ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ) ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚੇਗਾ। ਜੇ ਵਿਸਫੋਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਸਖਤ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ (ਟੈਂਕ ਕੰਕਰੀਟ ਦੇ ਬੰਕਰ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਫਾਸਲੇ ਤੱਕ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚੇਗਾ। ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਨਾਲ ਮਲਬੇ ਤੇ ਉਡਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਕਰਕੇ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਧਮਾਕੇ ਦਾ ਦਬਾਉ 103 ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਗ ਇੰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(4) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ (Nuclear Radiations) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਵਿਸਫੋਟ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਤਬਾਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਪ ਕਿਰਣਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਲਾਇਨਾਂ ਵਿਚ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

50 ਮੈਗਾਟਨ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦੀ ਮਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀ :- ਇਹ ਗੱਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 10 ਮੈਗਾਟਨ ਦਾ ਬੰਬ 400 ਵਰਗ ਮੀਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਿਲਕੁਲ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। 50 ਮੈਗਾਟਨ ਦੇ ਬੰਬ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

1. ਜੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਵਿਸਫੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 14 ਮੀਲ ਦੇ ਵਿਆਸ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚੇਗਾ।
2. ਜੇ 10 ਮੀਲ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਵਿਸਫੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 70 ਮੀਲ ਤੱਕ ਬੈਠੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਚਮੜੀ ਸੜ ਜਾਵੇਗੀ।
3. ਜੇ 30 ਮੀਲ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਵਿਸਫੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 300 ਮੀਲ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਜੇ ਉਹ ਚਮਕ ਵਿਚ ਦੇਖ ਲੈਣ, ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।
4. ਹਵਾ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ ਵਿਸਫੋਟਕ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ 500 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਦਮੀ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਕਿਰਣਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਮਰ ਜਾਣਗੇ।
5. ਜੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤਹ ਵਿਚ 2700 ਫੁੱਟ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਵਿਸਫੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 100 ਮੀਲ ਤੱਕ 20-25 ਫੁੱਟ ਉੱਚੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉਠਣਗੀਆਂ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਫੋਟ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੜ ਲਿਆਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਮੌਤਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਰੂਸ 100 ਮੈਗਾਟਨ ਬੰਬ ਬਨਾਉਣ ਦੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਮਾਰ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ

ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਟਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਬੰਬ ਕਿਨਾ ਕੁ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣਗੇ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

2.5.7 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਦੌੜ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ :- ਜਦੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਜਾਪਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਸੁਟਿਆ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਨੂੰ ਬਣਾਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰੂਸ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦਬਾਣ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੌੜ, ਜੋ 20 ਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਚਲੀ ਹੈ, ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

1. **1945-46 :-** ਅਮਰੀਕਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਤਜਰਬਾ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਹ ਹਾਲਤ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਬਣੀ ਰਹੀ। 1946 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਦੱਖਣ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਵਿਚ 'ਬਿਕਨੀ ਦੀਪ' ਤੇ ਪਾਣੀ ਹੇਠ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਵਿਸਫੋਟ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਾਲ ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਆਯੋਗ (Atomic Energy Commission) (AEC) ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਇਸ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਆਯੋਗ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਮਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ (Pacific Ocean) ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਸਫੋਟਕ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ। ਪਰ ਰੂਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਵਿਸਫੋਟ ਸਤੰਬਰ, 1949 ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਇਜ਼ਾਰੇ ਦਾਰੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰੂਸ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਨਾਲ ਦੌੜ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਾਸਤੇ ਯਤਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ।

2. **ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ ਦਾ ਹੌਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ (Production of Hydrogen Bomb) :-** 1950 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੰਬ ਬਾਰੇ ਸੁਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ ਜਾਂ ਥਰਮੋਨਿਊਕਲੀਅਰ (Thermonuclear) ਜਾਂ ਅਗਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਦੇ ਬਾਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਕਤਵਰ ਬੰਬ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।

(i) **ਅਮਰੀਕਨ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ - 1 ਨਵੰਬਰ 1952 :-** ਮਈ 1951 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਬੰਬ ਦਾ ਵਿਸਫੋਟ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਸੀ। ਨਵੰਬਰ 1952 ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਅਸਲੀ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਸਫੋਟਕ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬੰਬ ਦੀ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸ਼ਕਤੀ 5.2 ਮੈਗਾਟਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੀ। ਵਿਸਫੋਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਦੀਪ ਹੀ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ 175 ਫੁੱਟ ਡੂੰਘਾ ਤੇ 5 ਮੀਲ ਵਿਆਸ ਦਾ ਟੋਇਆ ਬਣ ਗਿਆ।

(ii) **ਰੂਸੀ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ - 12 ਅਗਸਤ, 1953 :-** ਅਮਰੀਕਾ ਜਦੋਂ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰੂਸ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਨਾ ਬੈਠ ਸਕਿਆ। ਰੂਸ ਨੇ ਵੀ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ ਤੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਤੇ 12 ਅਗਸਤ, 1953 ਨੂੰ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ ਦਾ ਵਿਸਫੋਟ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬੰਬ ਅਮਰੀਕਨ ਬੰਬ ਨਾਲੋਂ ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ ਹਲਕਾ ਸੀ ਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਜਾਕੇ ਸੁਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਸਤਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 20 ਮੈਗਾਟਨ ਸੀ ਜੋ ਅਮਰੀਕਨ ਬੰਬ ਨਾਲੋਂ ਚਾਰ ਗੁਣਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਬੰਬਾਂ ਨਾਲੋਂ, ਜੋ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ ਤੇ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ, 100 ਗੁਣਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ 150 ਵਰਗ ਮੀਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਬਾਹੀ ਮਚ ਗਈ ਤੇ 800 ਵਰਗਮੀਲ

ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਵੱਧ ਗਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਰੂਸ ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ।

(iii) ਅਮਰੀਕਨ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ - 26 ਮਾਰਚ, 1954 :- ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ 26 ਮਾਰਚ 1945 ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ ਦਾ ਵਿਸਫੋਟ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰੂਸੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਛੋਟਾ ਬੰਬ ਸੀ ਜੋ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

3. **1954-1964 :-** 1961 ਵਿਚ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸ ਪਾਸ 1000 ਮੈਗਾਟਨ ਦੇ ਬੰਬ ਹਨ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਪਾਸ 30,000 ਮੈਗਾਟਨ ਦੇ ਬੰਬ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਰੂਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 10 ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ। 1960 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੇ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ ਬਾਰੇ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਚੀਨ ਨੇ 16 ਅਕਤੂਬਰ 1964 ਵਿਚ ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ ਦਾ ਵਿਸਫੋਟ ਕੀਤਾ।

4. **ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਤੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ (Missiles and Space Crafts) :-** ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਤੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਰੂਸ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2.5.8 ਸਵੈ-ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਧਮਾਕੇ ਦੇ ਪੜਾਅ ਲਿਖੋ।

---

2. ਫੌਜੀ ਮੰਤਵ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਥੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ?

2.5.9 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ

1. **ਤੋਪ :-** ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. **ਰਾਕੇਟ (Rocket) :-** ਇਸ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਪ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਯਕੀਨੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਮਾਰ ਦਾ ਫਾਸਲਾ ਵੱਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਤਤਾ ਘੱਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3. **ਸੇਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ :-** (Guided Missile) ਸੇਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਣ ਵਾਸਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੋਪ ਤੇ ਰਾਕੇਟ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਯਕੀਨੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. **ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ (Air Craft) :-** ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਮਾਰ ਫਾਸਲਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਕਾਰ ਦਾ ਬੰਬ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕੀਤਾ

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੌਸਮ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਸੋਧਣ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ।

5. **ਉਪਗ੍ਰਹਿ (Space Crafts) :-** ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲਾੜ (Orbit) ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਬੰਬ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਚਾਈ ਤੇ ਰਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

6. **ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਧਮਾਕਾ ਕਰਨਾ (Pre-Positioning) :-** ਵਿਸਫੋਟ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਬੰਬ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਧਮਾਕਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸਫੋਟ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸਫੋਟ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਧਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

2.5.10 ਮਿਸਾਇਲਾਂ (Missiles)

ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਤੇ ਰਾਕੇਟਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੇਹਰਾ ਚੀਨੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਤਾਰਪੀਡੋ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਬੰਬ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਬੰਬ ਅਤੇ ਵੀ-2 (V2) ਰਾਕੇਟ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਏ। 1940 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਇਸ ਹਥਿਆਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦਾ ਸਿਰਾ (War Head) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬਾਰੂਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਸਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਮਿਸਾਇਲ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਉਡਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਾਂਗੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਾਰਣ ਲਈ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

2.5.11 ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Missile)

ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

(1) **ਬਲਾਸਟਿਕ ਮਿਸਾਇਲਾਂ (Ballistic Missiles) :-** ਇਹ ਉਹ ਮਿਸਾਇਲ ਹੈ ਜੋ ਤੋਪ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵਾਂਗੂੰ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਦੀ ਹੈ, ਉਡਾਰੀ (ਉਡਾਨ) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਵਿਚ ਰਾਕੇਟ ਇੰਜਣ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਚਰਣ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇੰਜਣ ਵਿਚ ਬਾਲਣ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੰਜਣ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਰਫ ਬਾਰੂਦੀ ਸਿਰਾ (War Head) ਹੀ ਚਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਣ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਲਾਸਟਿਕ ਮਿਸਾਇਲ ਪੁਲਾੜ (Orbit) ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਬਹੁਤੇ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿਗਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

(2) **ਸੋਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ (Guided Missiles) :-** ਸੋਧੀ ਹੋਈ ਮਿਸਾਇਲ, ਉਡਾਨ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਇੰਜਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਚਾਲਕ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਘੱਟ ਉਚਾਈ ਅਤੇ ਘੱਟ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਉਡਦੀ ਹੈ।

ਸੋਧੀਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ (Classification of Guided Missiles) :- ਇਹ ਮਿਸਾਇਲ ਹਵਾ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਛੱਡੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਦੱਸੀਆਂ ਤਿੰਨ ਜਗ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦਰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਹਵਾ ਤੋਂ ਹਵਾ ਤੱਕ (Air to Air Missile (A.A.M))
2. ਹਵਾ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੱਕ (Air to Surface Missile (A.S.M.))
3. ਹਵਾ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੱਕ (Air to Underwater Missile (A.U.M))
4. ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਹਵਾ ਤੱਕ (Surface to Air Missile (S.A.M.))
5. ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੱਕ (Surface to Surface Missile (S.S.M))
6. ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੱਕ (Surface to Underwater Missile (S.U.M))
7. ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਹਵਾ ਤੱਕ (Underwater to Air Missile (U.A.M))
8. ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੱਕ (Underwater to Surface Missile (U.S.M))
9. ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੱਕ (Underwater to Underwater Missile (U.U.M))

ਇਹ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਹਮਲੇ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਰੱਖਿਅਕ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :-

(1) ਅੰਤਰ ਮਹਾਂਦੀਪੀ ਬਲਾਸਟਿਕ ਮਿਸਾਇਲ (Inter-Continental Ballistic Missile I.C.B.M)

ਇਹ ਮਿਸਾਇਲ ਯੁੱਧਨੀਤਿਕ (Strategic) ਮੰਤਵ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਫਾਸਲਾ (Range) 5000 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਹਾਂਦੀਪ ਤੋਂ ਚਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਥਿਆਰ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਰੂਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਚੀਨ ਵੀ ਦੋਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਮਿਸਾਇਲ ਨੂੰ ਚਲਾ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ I.C.B.M ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਇਹ ਹਨ : ਮਿਨੂਟਮੈਨ (Minuteman), ਟਾਈਟਨ (Titan), ਪੋਲਾਰਿਸ (Polaris) ਤੇ ਰੂਸ ਦੀਆਂ ਸਰਕ (Sark) ਸਰਬ (Sarab) ਅਤੇ ਸੈਸਿਸ (Sesis) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੋਲਾਰਿਸ, ਸਰਬ ਤੇ ਸੈਸਿਸ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ (U.S.M) ਹਨ।

(2) ਲੰਬੀ ਮਾਰ ਦੀਆਂ ਬਲਾਸਟਿਕ ਮਿਸਾਇਲਾਂ (Long Range Ballistic Missiles-L.R.B.M)

ਇਹ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਵੀ ਯੁੱਧਨੀਤਿਕ ਹਮਲਿਆਂ (Strategic Offensive) ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਹੱਦ (Range) 3,000 ਮੀਲ ਤੱਕ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੇ ਬਲੂ ਸਟਰੀਕ (Blue Streak) ਨਾਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਮਾਰ ਦੀ ਬਲਾਸਟਿਕ ਮਿਸਾਇਲ (L.B.R.M) ਬਣਾਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਵੀ ਅਗਨੀ-111 ਨਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਇਲ ਬਣਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਰ ਸ਼ਕਤੀ 1500-2500 ਕਿ.ਮੀ. ਹੈ।

(3) ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਮਾਰ ਦੀ ਬਲਾਸਟਿਕ ਮਿਸਾਇਲ (**Intermediate Range Ballistic Missiles-I.R.B.M**)

ਇਹ ਵੀ ਯੁੱਧਨੀਤਿਕ ਮੰਤਵ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਹੱਦ (Range) ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ 1500 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਥਾਰ (Thor) ਤੇ ਜੁਪੀਟਰ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ।

(4) ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਹੱਦ ਦੀ ਬਲਾਸਟਿਕ ਮਿਸਾਇਲਾਂ (**Medium Range Ballistic Missiles-M.R.B.M**)

ਇਹ ਯੁੱਧ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਿਸਾਇਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਰ (Range) 50 ਤੋਂ 250 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਮਾਰ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਗਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਵਾਲਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕਲ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਸਾਰਜੈਂਟ (Sergeant) ਤੇ ਪਰਸਿੰਗ (Pershing) ਤੇ ਰੂਸ ਨੇ ਟੀ-7 ਏ. (T-7A) ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ।

(5) ਘੱਟ ਮਾਰ ਵਾਲੀ ਬਲਾਸਟਿਕ ਮਿਸਾਇਲ (**Short Range Ballistic Missile-S.R.B.M**)

ਇਹ ਵੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਯੁੱਧ ਚਾਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਰ 62 ਮੀਲ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :-

(ੳ) ਘੱਟ ਮਾਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਾਸਤੇ ਮਿਸਾਇਲ (**Short Range Assault Missile-S.R.A.M**)

ਇਸ ਮਿਸਾਇਲ ਦੀ ਮਾਰ (Range) ਪੁਰਾਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੰਦੂਕਾਂ (Recoilless guns) ਜਾਂ ਰਾਈਫਲ ਗਰਨੇਡ ਜਿੰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਮਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੋਟਰ ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਟਿੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਖੇਤਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਉੱਪਰ ਟਿੱਕੇ ਹੀ ਜਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਟਿੱਕਾ ਕੇ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਰ ਦਾ ਫਾਸਲਾ (Range) 1750-8250 ਗਜ਼ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਨ ਮਿਸਾਇਲ 'ਡਾਰਟ' (Dart) ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਮੈਦਾਨੀ ਤੋਪਖਾਨਾ ਮਿਸਾਇਲ (**Field Artillery Missile**)

ਇਹ ਮਿਸਾਇਲ, ਮੈਦਾਨੀ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀ ਮਾਰ (Range) ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਬੰਬਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ 'ਹਾਨੇਸਟ ਜਾਹਨ' (Honest John) ਤੇ ਟੀ-5 ਬੀ (T-5 B) ਕਿਸਮ ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਐਂਟੀ ਟੈਂਕ ਮਿਸਾਇਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਾਗ' ਹੈ ਜੋ 4 ਕਿ.ਮੀ. ਤਕ ਮਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(6) ਹਵਾ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮਾਰ ਲਈ ਮਿਸਾਇਲ (**Air to Surface Missiles**)

ਜਦੋਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਉਚਾਈ ਤੇ ਬੰਬ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਮਾਰ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਬੰਬ ਸੁਟਦਾ ਹੈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਖਤਰਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਸੇਧੀ ਹੋਈ ਮਿਸਾਇਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੱਲ ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਸੇਧੀ ਹੋਈ ਮਿਸਾਇਲ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਵੀ ਸਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਬੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਵਾ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਕਢੀ ਗਈ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਵਿਚ (Azon, Rangon and Trazon) ਹਵਾ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਮਰੀਕਾ ਕੋਲ Wingtail, Crossbow and Hound Dog ਤੇ ਰੂਸ ਕੋਲ Kernel ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ 'ਆਕਾਸ਼' ਮਿਸਾਇਲ ਬਣਾਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 500 ਮੀਟਰ ਤੋਂ 9 ਕਿ.ਮੀ. ਮਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(7) ਪਣਡੁੱਬੀ ਵਿਰੋਧਕ ਮਿਸਾਇਲ (Anti-Submarine Missile)

ਪਣਡੁੱਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਈਜਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਕੋਲ (Rur-5A), ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੱਕ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਿਸਾਇਲ ਹੈ ਤੇ (Surbove), ਜੋ ਪਾਣੀ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਤੱਕ ਮਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਹਨ।

2.5.12 ਰੱਖਿਅਕ ਮਿਸਾਇਲਾਂ (Defensive Missiles)

1. ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ (Surface to Air Missiles) :-

ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਮਿਸਾਇਲ ਦੀ ਈਜਾਦ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਮਰੀਕਾ ਕੋਲ (Hawk, Hercules, Nike-x) ਅਤੇ ਰੂਸ ਕੋਲ (M & Golash) ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅੰਤਰ ਮਹਾਂਦੀਪੀ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ। Nike-Hercules ਇਕ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ 19 ਮੀਲ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਅੰਤਰ ਮਹਾਂਦੀਪੀ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮਿਸਾਇਲ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। Nike-X ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 200 ਮੀਲ ਤੱਕ ਹੈ ਇਹ 20 ਮੀਲ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਇਸ ਸੰਗਠਨ (Nike System) ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮਿਸਾਇਲ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰਣਤਾ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਵਧਾਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਲੱਭੇ ਹਨ। ਕਈ ਸਿਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਰਾਕੇਟ (Multiple Independent re-entry Vehicles-M.I.R.V. Rockets) ਈਜਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਈ ਸਿਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਰੱਖਿਅਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਧੀਆਂ ਬਲਕਿ ਕਈ ਸਿਰਿਆ (Warheads) ਦੇ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਅਵਸਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ (Titan) ਮਿਸਾਇਲ ਵਿਚ 20 ਸਿਰੇ (Wareheads) ਲਗਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2. ਹਵਾ ਤੋਂ ਹਵਾ ਤੱਕ ਮਿਸਾਇਲਾਂ :- ਇਹ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਸਵੈ ਰੱਖਿਅਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ।

ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਕੋਲ (Falcon & Gothic) ਤੇ ਰੂਸ ਕੋਲ (Anab & Atol) ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਹਨ।

2.5.13 ਮੈਦਾਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ (Tactical Nuclear Weapons)

ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਮੈਦਾਨੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਸਤੇ ਹਨ। ਮੈਦਾਨੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਦੁਆਰਾ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਜ਼ਾਦ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਤੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਯੁੱਧਨੀਤਿਕ (strategic) ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬੰਬ ਹੀ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਗਾਰਡਨ ਡੀਨ (Gorden Dean) ਜੋ ਅਮਰੀਕੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਆਯੋਗ (American Atomic Energy Commission) ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਸੀ, ਨੇ ਫਰਵਰੀ 1950 ਤੇ ਜੂਨ 1953 ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਮੈਦਾਨੀ ਚਾਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਈਜ਼ਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਿਸਿੰਜਰ (Kissinger) ਨੇ, ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ 'ਹਾਰਵਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ, ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੂਰਣ ਲੜਾਈਆਂ ਕੇਵਲ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਦਾਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਲੜਾਈਆਂ ਸਥਾਨਕ ਰਹਿ ਸਕਣ। ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ (Tactical Nuclear Weapons) ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਮਾਰ ਤੇ ਘੱਟ ਮਾਰ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਈਜ਼ਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

2.5.14 ਉਪਗ੍ਰਹਿ (Space Crafts) :- ਪੁਲਾੜ (Space) ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਉਹ ਸਵਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਯੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪੱਕੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਰਸਤਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਜਿਸ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੱੜੀਦਾ ਸਮਾਨ ਉਸ ਵਿਚ ਫਿੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਾਫੀ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਪੁਲਾੜ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਯੰਤਰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਰਾਕੇਟ ਆਦਿ ਦੀ ਈਜ਼ਾਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਵੀ-2 (V-2) ਰਾਕੇਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਇਹ ਅਮਰੀਕੀਆਂ ਤੇ ਰੂਸੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਡੂੰਘੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਰਾਕੇਟਾਂ ਦੀ ਈਜ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਰੂਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਉਪਗ੍ਰਹਿ 4 ਅਕਤੂਬਰ, 1957 ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਇਹ ਪੁਲਾੜ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ।

ਰੂਸ ਨੇ ਜੋ ਉਪਗ੍ਰਹਿ 4 ਅਕਤੂਬਰ, 1957 ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਪੂਤਨਿਕ-1' (Sputnik-1) ਸੀ ਇਸ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ 96.7 ਮਿੰਟਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਰੂਸੀ ਬਨਾਵਟੀ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਹੱਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਕਿ ਤਜਰਬੇ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ, ਆਦਮੀ ਦਾ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਭੇਜਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਰੂਸੀਆਂ ਨੇ 'ਲਾਇਕਾ' ਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ 3 ਨਵੰਬਰ, 1957 ਨੂੰ ਸਪੂਤਨਿਕ-2 (Sputnik-2) ਵਿਚ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦੇ ਕਿ ਪੁਲਾੜ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਲਾਇਕਾ' ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ 163.7 ਮਿੰਟ

ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਲਾੜ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਰੂਸ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਭੇਜੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਰੂਸ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। 1 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1961 ਨੂੰ ਰੂਸ ਨੇ 'ਯੂਰੀ ਗੈਗਾਰਿਨ' ਨੂੰ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜੋ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਲਗਾਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਆਦਮੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਚੱਕਰ ਵੋਸਟਕ-1 (Vostak-1) ਵਿਚ ਲਗਾਇਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤੇ 5 ਮਈ, 1961 ਨੂੰ ਅਲਾਨ ਬੀ-ਸ਼ੈਫਰਡ (Alan B. Shephard) ਨੂੰ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਰੀਕਨ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾਇਆ।

ਰੂਸ ਨੇ ਅਗਸਤ, 1961 ਨੂੰ ਘਰਮਨ ਟੀਟੋਵ (Gherman Titov) ਨੂੰ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਵੋਸਟਕ-2 (Vostak-2) ਨੂੰ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜਿਆ ਜਿਸ ਨੇ 25 ਘੰਟੇ ਦੀ ਉੜਾਨ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੇ 17 ਚੱਕਰ ਲਗਾਏ। 20 ਫਰਵਰੀ, 1962 ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਨ ਪੁਲਾੜ ਯਾਤਰੀ ਜੋਹਨ ਗਲੈਨ (John Glenn) ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚੱਕਰ ਲਗਾਏ। ਰੂਸ ਦੀ ਵੋਲਨਟੀਨਾ ਤਰੇਸਕੋਵਾ (Volentina Tereshkova) ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ 6 ਜੂਨ, 1962 ਨੂੰ ਵੋਸਟਕ-6 (Vostak-6) ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੇ 49 ਚੱਕਰ ਲਗਾਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਦੁਆਰਾ ਚੰਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।

2.5.15 ਉਪਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਫੌਜੀ ਫਾਇਦੇ :- ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਯੰਤਰ ਆਦਿ ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਲਈ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਇਸਦੇ ਫੌਜੀ ਲਾਭਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਪਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਜੋ ਫੌਜੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ : ਸੰਚਾਰ, ਜਾਸੂਸੀ, ਮੌਸਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਫੋਟੋਆਂ ਲੈਣ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ।

2.5.16 ਵਿਖੰਡਣ ਅਤੇ ਪੱਘਰ ਪੱਖ (Fission and Fusion Bombs) :- ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਵਿਖੰਡਣ ਕਿਸਮ (Fission type) ਦੇ ਸਨ। ਹਾਈਡਰੋਜਨ ਬੰਬ ਪੱਘਰ (Fusion) ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਦੋਨਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੇਠਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਵਿਖੰਡਣ (Fission) :- ਇਹ ਉਹ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਨਿਯੂਕਲੀਅਸ (ਕਣ) ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਰੀ ਨਿਯੂਕਲੀਅਸ ਕਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਯੂਰੇਨੀਅਮ (Uranium) ਜਾਂ ਪਲੂਟੋਨੀਅਮ (Plutonium) ਦੇ ਭਾਰੀ ਕਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ (ਇਸ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ Critical Mass ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਧਮਾਕਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਹਥਿਆਰ ਵਿਚ ਧਮਾਕਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਪੱਘਰ (Fusion) :- ਇਸ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਦੋ ਹਲਕੇ ਕਣਾਂ (Nucleus) ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਕਣ (Nucleus) ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਘਰ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਰਜੇ ਤੱਕ ਗਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ, ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਅਗਨ ਪ੍ਰਮਾਣੂ (Thermonuclear) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਤਾਪ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਬ ਵਿਚ ਧਮਾਕੇ ਦਾ ਪਦਾਰਥ ਬੇਹੱਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਖੰਬ ਵਿਖੰਡਣ ਬੰਬਾਂ (Fission) ਨਾਲ ਕਈ ਸੌ ਗੁਣਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2.5.17 ਸਿੱਟਾ

1945 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦੇ ਵਿਸਫੋਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਕੋਰਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੌਰ ਅਮਰੀਕੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਰਣਨੀਤਿਕ ਕਿਨਾਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਊਰਜਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤਰੱਕੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸਟੀਕ, ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਅੱਜ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਿਸਾਇਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

2.5.18 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

2.5.19 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ - ਜਿਸ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤੇ ਜਾਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਦਾਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ - ਮੈਦਾਨੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.5.20 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. Encyclopaedia Britannica: Atomic Energy, Atomic Warfare and Tactics of Atomic Age.
2. Fuller, J.F.C. : Conduct of War - Chapter XIV
3. Fuller, J.F.C. : Armament History - Chapter XIII
4. Palit, D.K. : War in the Deterrent Age

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ (Nuclear War)-II

- 2.6.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
- 2.6.2 ਭੂਮਿਕਾ
- 2.6.3 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
- 2.6.4 ਸਵੈ-ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.6.5 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧਨੀਤੀਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
- 2.6.6 ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਯੁੱਧਨੀਤੀਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
- 2.6.7 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮੈਦਾਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ
- 2.6.8 ਸਿੱਟਾ
- 2.6.9 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 2.6.10 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ
- 2.6.11 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸ਼ਤਕ ਸੂਚੀ

2.6.1 ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਡਰਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਸ਼, ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁੱਖ ਯੁੱਧਨੀਤੀਕ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਰੁ-ਬਰੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ।

2.6.2 ਭੂਮਿਕਾ

1945 ਤੋਂ 1952 ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਿਹਾ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਲਝ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਰੰਭੀਰ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧਨੀਤੀ (Nuclear Strategy) ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਰੂਸ ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰੂਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੂਸੀ ਫੌਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆ ਮੰਨੀਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਮਰੀਕੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ

ਇਕਾਧਿਕਾਰ ਤੇ ਨਿਵਾਰਕ ਯੁੱਧਨੀਤੀ (Preventive Strategy) ਦੀ ਆਮ ਯੁੱਧਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਰਹਿਤ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਮਰਥਨ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰਮਕ ਰਣਨੀਤੀ (Pre-emptive Strategy) ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਧਨੀਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੁਆਰਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਅੱਜੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਲ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਤੰਬਰ 1949 ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦਾ ਧਮਾਕਾ ਕਰਕੇ ਅਮਰੀਕੀ ਇਕਾਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

(a) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਨੀਤੀਆਂ

(b) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਯੁੱਧਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

2.6.3 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Nuclear Warfare)

ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬਾਂ ਦੇ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾਵੇ ? ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਰੂਸ ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਮੋਢੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਤਾਕਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ ਡਰਾਵਾ ਤੇ ਭਾਰੀ ਬਦਲਾ (Deterrence and Massive Retaliation) ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

(1) ਡਰਾਵੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Deterrence)

ਡਰਾਵੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ਇੱਕ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇ ਹ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਡਰਾਵੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਯੁੱਧ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਨੂੰ ਡਰਾਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਫੌਜਾਂ ਦੁਗਣੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਹ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਫੌਜ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਤਾਕਤਵਰ ਬਣੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਫੌਜ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਤੋਂ ਡਰਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ' ਨੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਖ਼ਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਂਦਰੇ ਬਿਯੂਫਰ (Andre Buffle) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਡਰਾਵੇ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਬੰਦ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਹੈ।" ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਅਸਰਦਾਰ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ,

ਜੋ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ ਜੋ ਧਮਕੀ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਮਨ ਕਾਹਨ (Harman Kahan) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਡਰਾਵਾ (Deterrence) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਖੋਫ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕਣਾ ਹੈ।” ਸ੍ਰੀ ਸੈਕਨਮਾਰਾ ਨੇ (Secretary of State America) 1968 ਵਿਚ ਕਿਹਾ “ਸਾਡੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਯੁੱਧਨੀਤਿਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਉੱਪਰ ਜਾਣ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ।”

ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਸ਼ (Essential Points of Deterrence)

ਡਰਾਵੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਧਮਕੀ ਅਸਲ ਤੇ ਠੀਕ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਸ਼ ਹਨ :-

(i) ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Intention of Retaliate) :- ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਦਲੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਇੱਛਾ ਬਾਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਹ ਧਮਕੀ ਫੋਕੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਧਮਕੀ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਰੀ ਬਦਲੇ (Massive Retaliation) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਜੋਹਨ ਫਾਸਟਰ ਡਲਸ (John Foster Dulless) ਨੇ 1954 ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦਾ ਕਾਫੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਖੁਰਸ਼ਚੇਵ ਦੀ ਧਮਕੀ “ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਬ ਦੇਵਾਂਗੇ” ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਹੀ ਇੱਛਤ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

(ii) ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਧਮਕੀ (Credibility of Threat) :- ਖਾਲੀ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਧਮਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਮਕੀ ਅਸਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਮਕੀ ਫੋਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਇੱਛਾ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਦੋ ਨੁਕਤੇ ਇਸ ਧਮਕੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਮਰੱਥਾ (Capability) ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਹਨ। ਲੋਕ ਰਾਇ (Public Opinion) ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਬਣਾ ਸਕਣ। ਜਦੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੈਨੇਡੀ ਨੇ ਕਯੂਬਾ ਦੀ ਨਾਜੁਕ ਸਥਿਤੀ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਰੂਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਲੋਕ ਰਾਇ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ’ (deterrence) ਕੰਮ ਕਰ ਗਿਆ।

(iii) ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ (Capability of Retaliate) :- ਯੋਗਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹਮਲੇ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਤਬਾਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਡੀ ਯੋਗਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕੀਏ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਭਾਰੀ ਹਮਲੇ ਦੁਆਰਾ ਦੇਈਏ। ਇਹ ਦੂਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਯੋਗ ਹੱਲ ਕਹਿਲਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਯਕੀਨੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(2) ਭਾਰੀ ਬਦਲੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Massive Retaliation)

ਭਾਰੀ ਬਦਲਾ (Massive Retaliation) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜੋਹਨ ਫੋਸਟਰ ਡਲਸ (John Foster Dulles, Secretary State America) ਦੁਆਰਾ 12 ਜਨਵਰੀ, 1954 ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਥਾਨਿਕ ਰੱਖਿਅਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਭਾਰੀ ਬਦਲੇ’ ਦੇ ਡਰਾਵੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ “ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਜੱਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜ਼ਾਦ ਕੌਮ ਦੁਆਰਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਡਰਾਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਜੱਚਦੇ ਹੋਣ।” ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ, ਬਦਲੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਡਲਸ ਨੇ ਭਾਰੀ ਬਦਲੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਰੀਆ ਵਾਂਗ ਸੀਮਤ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਬਦਲੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਾਸਤੇ ਭੈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ। ਰੂਸ ਨੇ ਵੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਅਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਭਾਰੀ ਬਦਲੇ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਛੱਡ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਡਰਾਉਣ (Graduated Deterrence) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਰਾਬਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।

2.6.4 ਸਵੈ-ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੱਸੋ।
-
-

2. ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਸ਼ ਲਿਖੋ।
-
-

2.6.5 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਯੁੱਧਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Strategic Problems in Nuclear Era)

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਔਕੜਾਂ ਯੁੱਧਨੀਤੀ ਤੇ ਯੁੱਧਕਲਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਹ ਔਕੜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੁੱਧਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੇਠ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :-

(i) ਕੌਮੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ (National Security) :- ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ? ਡਰਾਵੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਮ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਪਹਿਲੀ ਯੁੱਧਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆ

ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਸਹੀ ਨੀਤੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(ii) ਕੌਮੀ ਹੌਸਲਾ (National Morale) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਨੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੇ ਹੌਸਲਾ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਲੋਕ ਇਸ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

(iii) ਬਦਲੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਹਿਫਾਜਤ (Capacity to Retaliate, and Security of Nuclear weapons) :- ਭਾਰੀ ਬਦਲੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿਫਾਜਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਬੰਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਜਾਂ ਨਜ਼ਦੀਕ ਡਿੱਗਣ ਤਾਂ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇ। ਸਿਰਫ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

(iv) ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ (Economic Problems) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਹਿਫਾਜਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੌਰ ਤੇ ਆਮ ਜੰਗਾਂ (Conventional Wars) ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਿੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਹੈ।

(v) ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ (Warning Time) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੀ ਖਬਰ ਲੈਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਰੱਖਿਅਕ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਖਬਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਚਨਚੇਤ ਹਮਲੇ ਹੇਠ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖਬਰ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਹੈ। ਖੂਫੀਆ ਵਿਭਾਗ ਚੁਸਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ, “ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ” ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਵਾਬੀ ਹਮਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਸਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਇਲਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

(vi) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ (Duration of Nuclear Attack) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਹਮਲਾਵਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਾਵਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਦੂਜੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

(vii) ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ (Destruction of Materials) :- ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਘਣੀ ਵਸੋਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਯੋਗ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਇੱਕਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚੇਗਾ। ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਣਾ ਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ

ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ।

(viii) ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ (Casualties of People) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਹਨ। ਚਮਕ, ਗਰਮੀ, ਧਮਾਕੇ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਆਦਮੀ ਮਰਦੇ ਹਨ। ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਲੋਕ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ix) ਸ਼ਹਿਰੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ : ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਮਲਬਾ ਹਟਾਣਾ, ਜਖਮੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨਾ, ਬੇ ਘਰ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ, ਸਫਾਈ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹਨ।

(x) ਹਮਲੇ ਦਾ ਡਰ :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਬੁਰੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਤਬਾਹ ਹੋਏ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਉਸਾਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

2.6.6 ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਯੁਧਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Strategical Problems of Attack)

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਗ ਨੇ ਸਿਰਫ ਰੱਖਿਅਕ ਲਈ ਹੀ ਔਕੜਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਸਗੋਂ ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

(i) ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਚੋਣ (Selection of Target) :- ਹਮਲਾਵਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਚੋਣ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਸੰਘਣੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਫੌਜੀ, ਅੱਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਤੇ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਉਹ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਮਿਸਾਇਲ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਲਾਭ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਯੁਧਨੀਤਿਕ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਪਹਿਲਾਂ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਿਸਾਇਲ ਅੱਡੇ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਹਵਾਈ ਤਾਕਤ ਵੀ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੰਤਵ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਬਚੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਾਸਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਾਫੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸਹੀ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

(ii) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਤਾਕਤ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ (Control of Nuclear Power) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਸਿਰਫ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਚਲਾਣ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਚਲ ਜਾਣਾ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣ ਲਈ ਉਹ ਤਰੀਕੇ

ਅਪਨਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

(iii) ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਰਬਾਦੀ (Obliteration) :- ਇਹ ਇੱਕ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਉੱਨੀ ਹੀ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਨਾ ਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕੋਈ ਇਮਾਰਤ ਆਦਿ ਬਾਕੀ ਨਾ ਬਚੇ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਬਹੁਤ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਹਰ ਕੋਈ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਾਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੋ ਹਮਲਾਵਰ ਵਾਸਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਣਾ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ।

(iv) ਜੰਗਾਂ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ (No Limited Wars) :- ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਲੜਾਈ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਮੈਦਾਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਮੈਦਾਨੀ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੰਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੋ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਸੀਮਿਤ ਰਹੇਗੀ। ਜੇ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਕੋਲ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਧਿਰ ਵੀ ਦੂਜੇ ਦੇ ਡਰਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਰੂਸ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਦਾਨੀ ਚਾਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤੇ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਜੰਗ ਫੈਲ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ।

(v) ਸੂਹ ਜਾਂ ਜਾਸੂਸੀ ਕਰਨਾ (Intelligence) :- ਹਮਲਾਵਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਜਗ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਿਪੁੰਨ ਜਾਸੂਸੀ ਸੰਗਠਨ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(vi) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ (Nuclear Radiations) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ ਹਵਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ ਨਿਰੋਪਖ ਜਾਂ ਦੋਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਬੇਸ਼ੱਕ ਬੰਬ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਾਡੇ ਜਾਂ ਦੋਸਤ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ ਦਾਖਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ, ਹਮਲਾਵਰ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ।

2.6.7 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮੈਦਾਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ (Tactical Problems in Nuclear Era)

ਹੁਣ ਮੈਦਾਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਇਹ ਵੀ ਰੱਖਿਅਕ ਤੇ ਹਮਲੇ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹਨ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(i) ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ (Concentration of Forces) :- ਹਮਲਾਵਰ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਘਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲਿਆਂ ਲਈ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਫੌਜਾਂ

ਦਾ ਖਿੰਡਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇੱਕ ਬੰਬ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਜੇ ਇਹ ਖਿੰਡੀਆਂ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਿਆਂ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਰੱਖਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਸੋ ਇਹ ਰੱਖਿਅਕ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕਠੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(ii) ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ (Security of Men and Material) :- ਬੇਸ਼ਕ ਫੌਜਾਂ ਲੜਾਈ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਚਾਹੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੋਣ। ਲੋੜੀਂਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਖਿਅਕ ਸਾਧਨ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਫੌਜੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਚਲੰਤ ਫੌਜਾਂ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਏ ਜਾਣ।

(iii) ਸੁਰੰਗਾਂ ਜਾਂ ਖਾਣਾਂ (Mines) :- ਫੌਜਾਂ ਜਦੋਂ ਰੱਖਿਅਕ ਥਾਵਾਂ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਾਸਤੇ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਇੱਛਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਧਮਾਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਬਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁਰੰਗਾਂ ਫੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਰੂਦੀ ਸੁਰੰਗਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਧਮਾਕੇ ਦੇ ਦਬਾਅ ਨਾਲ ਨਾ ਫਟਣ।

(iv) ਤਬਾਹੀ (Destruction) :- ਰੱਖਿਅਕ ਥਾਈਆਂ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ ਥਾਈਆਂ ਪੁੱਟਣੀਆਂ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਵੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਖਿਅਕ ਸਾਧਨ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(v) ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਬਾਬਤ ਸੂਚਨਾ (Information about the Enemy) :- ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਖਿੰਡਣ ਨਾਲ ਖੇਤਰ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਪੁੰਨ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਲ ਚਲੀ ਜਾ ਸਕੇ।

(vi) ਹਵਾਈ ਮਦਦ (Air Support) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਵਾਈ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ ਤੋਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਆਣਗੇ ਜੋ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਲੜਨਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਹਮਲੇ ਲਈ ਮੈਦਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

(i) ਇਕੱਠਤਾ (Concentration) ਰੱਖਿਅਕ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਫੌਜਾਂ ਖਿੰਡੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਫਤਾਰ

ਤੇਜ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਾਸਲੇ ਤਹਿ ਕਰ ਸਕਣ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ।

(ii) ਹਮਲੇ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ :- ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੈਦਾਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਾ। ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣਾ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਤਬਾਹੀ ਕਰਕੇ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਖੇਤਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਹਮਲਾਵਰ ਫੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ।

(iii) ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ (Movements) :- ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਸੜਕਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤੇ ਮਲਬੇ ਕਰਕੇ ਕਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਹਮਲਾਵਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਘੱਟ ਕਰਨੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਤਾਰੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ।

(iv) ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ (Nuclear Radiations) :- ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਸੁੱਟੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਮਲਬੇ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬਾਂ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਹਵਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਕੇ ਹਮਲਾਵਰ ਦੇ ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਰਣਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਹਮਲਾਵਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਜੋ ਆਮ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(v) ਪ੍ਰਬੰਧ (Administration) :- ਹਮਲਾਵਰ ਵਾਸਤੇ ਅਗਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਫੌਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਰਾਸ਼ਨ ਪਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਆਦਿ ਲੈਕੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2.6.7 ਸਿੱਟਾ

ਸ਼ੀਤ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਰਣਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸਮੂਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ।

2.6.8 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਯੁੱਧਨੀਤੀਕ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ

2.6.9 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

ਡਰਾਵਾ - ਡਰਾਵਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਖੋਫ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕਣਾ ਹੈ।

ਭਾਰੀ ਬਦਲਾ - ਇਹ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਰਣਨੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਜ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਵਚਨਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2.6.10 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. Encyclopaedia Britannica : Atomic Energy, Atomic Warfare and Tactics of Atomic Age.
2. Fuller, J.F.C. : Conduct of War - Chapter XIV
3. Fuller, J.F.C. : Armament History - Chapter XIII
4. Palit, D.K. : War in the Deterrent Age

Mandatory Student Feedback Form

<https://forms.gle/KS5CLhvpwrpgjwN98>

Note: Students, kindly click this google form link, and fill this feedback form once.